

Postcomunismul ca spațiu al amintirii: considerații conceptuale

Andreea MIRONESCU

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Departamentul de Cercetare Interdisciplinar – Domeniul Socio-Uman
„Alexandru Ioan Cuza University” of Iași, Department of Interdisciplinary Research in Human and Social Sciences
Personal e-mail: andreea.mironescu@uaic.ro

Post-communism as a Space of Remembrance: Conceptual Remarks

In Romania and other East-European countries, post-communism is either seen as a period of voluntary oblivion, or, on the contrary, as a time of directional recollection, imposed by the canon of critically remembering „bad” communism as opposed to a nostalgia-filled „good” one. Trying to move past this false distinction, the first part of this paper briefly analyses the various types of recollecting life and socialization in communism, such as biographical, generational, historical or artistically reshaped memories. The second part discusses Jan and Aleida Assmann’s model of collective memory and seeks to investigate the critical function of literature with regard to cultural memory, pleading for a political and aesthetical approach to contemporary Romanian fiction.

Keywords: idiosyncratic memories, canonical vs. subversive memory, post-communism, Romania

Introducere

Memoria tinde să devină, în ultimele decenii, un concept-refugiu: ca ideal al societăților într-o epocă post-istorică, pe de o parte, și ca obiect de studiu cu deschideri interdisciplinare către științele umaniste, pe de altă parte. Dincolo de „condițiile obiective” istorice, politice, sau tehnologice care au pregătit această stare de fapt – ororile secolului al XX-lea, precum nazismul și comunismul, politicile amintirii și comemorării dezvoltate la nivel local și supranațional, posibilitățile de arhivare, stocare și redare a tehnologiilor digitale – memoria reprezintă probabil unul dintre cele mai potrivite concepte pentru postmodernitate. În el se întâlnesc nostalgia față de trecut și ruptura violentă cu acesta, atenția către discontinuitatea realului și a istoriei, pluriperspectivismul, conștiința caracterului mediat, distorsionat, al percepțiilor despre lume. Nu întâmplător științele socio-umane, care se ocupă de modelizarea reprezentărilor religioase, istorice, politice sau literare, apelează acum la metafora memoriei pentru a-și defini obiectul de studiu în cadrele „democratice”

ale acesteia. Fără a părăsi trecutul, memoria presupune actualizarea lui în cadrul de referință al prezentului, proces care implică conștientizarea caracterului construit al acestuia dintâi. Memoria se află întotdeauna „în gardă”, sondând fidelitatea și obiectivitatea propriilor reprezentări prin auto-reflecția critică asupra mijloacelor sale. Așa cum subliniază Jan Assmann, filosof al culturii și autorul lucrării fundamentale *Das kulturelle Gedächtnis* (1992), memoria unei societăți nu se confundă niciodată cu tradiția care o alimentează: spre deosebire de tradiție, care postulează și garantează continuitatea, memoria își va îndrepta atenția către întreruperi, conflicte, inovații, restaurări, revoluții (Assmann 2013: 23)¹.

Este aproape imposibil să nu observăm că, în ultimii douăzeci de ani, studiile despre memorie cunosc un *boom* în Europa și SUA, în special în acele științe cărora nu le aparține natural ca obiect de studiu, precum istoriografia, filosofia și sociologia, studiile culturale și literare. Odată ce părăsește teritoriul psihologiei și al neuroștiințelor, memoria individuală și procesele sale principale – amintirea și uitarea – devin metafore-

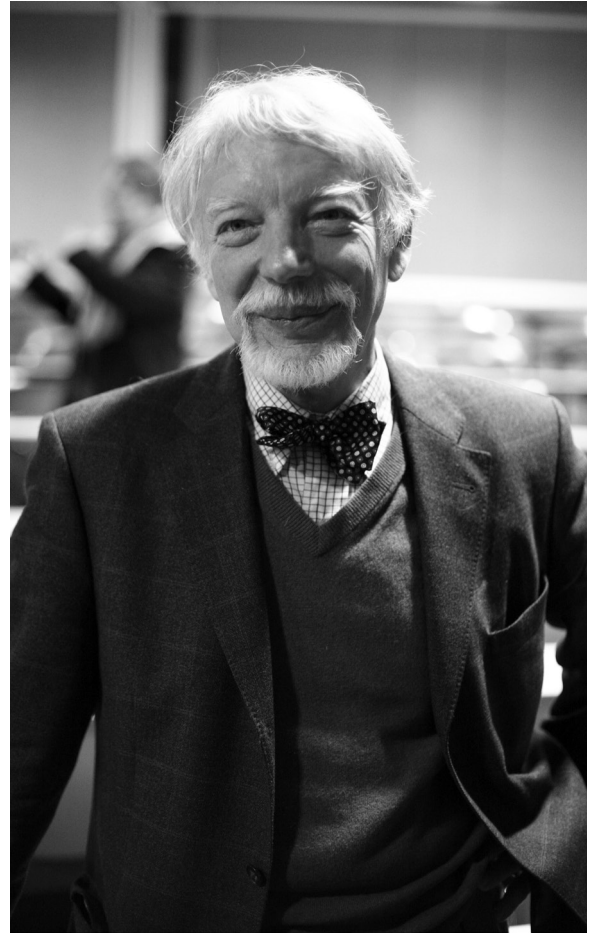
concept, cu o tradiție teoretică deja bogată. Cu memoria *colectivă*, *socială* sau *memoria culturală* intrăm în teritoriul metaforologiei, căci grupurile, societățile sau culturile nu au o memorie similară cu cea a individului uman. O astfel de constatare nu trebuie să conducă însă spre concluzia că aceste concepte sunt simple prestidigitări semantice. Mai întâi pentru că, așa cum a arătat, printre alții, filosoful Hans Blumenberg, metaforologia nu este un domeniu care să aparțină exclusiv limbajului artistic: analogia și metafora au fost și continuă să fie folosite în discursul politic, filozofic, economic și chiar în discursul științific, tocmai datorită potențialului lor explicativ. Apoi, pentru că asemenea modele ale memoriei colective, care datează încă din anii douăzeci ai secolului trecut, prin lucrările lui Maurice Halbwachs², sunt deja în uz, chiar dacă se află încă în centrul dezbaterilor privind posibilitatea de a postula existența unei memorii non-indivuale.

Comunismul și imaginea sa mediată

Statele ex-comuniste din Europa de Est s-au aflat, după revoluțiile din 1989 și mutațiile care le-au urmat, într-o situație similară cu starea de post-istorie invocată în primele rânduri ale *Introducerii*: aici, „continuitatea istorică” a fost ruptă, iar trecutul recent pare să fi devenit deja, cel puțin în cazul României, o lume dispărută³. Patrimoniul industrial, formele de organizare socială ale existenței colective, obiectele casnice, jocurile și cărțile formatoare, habitudinile au ieșit cu totul din fluxul vieții cotidiene, în mai puțin de un deceniu de la prăbușirea regimului. Comunismul ca lume locuită a devenit, aproape dintr-o dată, istorie: un obiect al prelucrării prin comentarii, imagini de arhivă, mărturii ale figurilor publice emblematiche, amintiri de familie. Această dispariție accelerată a culturii materiale și a formelor de viață socială din ultimele trei decenii anterioare anului 1989 a impus o distanță istorică insurmontabilă față de trecutul recent: Epoca de Aur care promitea statornicirea unui viitor veșnic și luminos a devenit, literalmente, o epocă a istoriei. Pentru tinerele generații născute după 1990, ea aparține deja unei temporalități mitice.

Dispariția cadrelor sociale (cu termenul lui Maurice Halbwachs) care au influențat modelarea memoriei autobiografice a celor care au trăit sub comunism, ca și extincția generației 1945, au contribuit la „ștergerea” amintirilor cotidiene referitoare la perioada în discuție. Maria Todorova, inițiatorea celui mai ambițios proiect de memorie recuperativă dedicat comunismului sud-est european⁴, semnalează că numărul persoanelor cu amintiri directe din perioada

Jan Assman

Sursă foto: <http://brandeiscenter.com/blog/wp-content/uploads/2013/04/Assmann-Jan.jpg>

regimului socialist a coborât, în Bulgaria, mult sub 33% din procentul total al populației (Todorova 2014: 2-3). Orizontul temporal față de anul 1989 se apropie de treizeci de ani, perioada convențională prin care este marcată, în istoria socială, schimbul între generații, având drept consecință efasarea treptată a „memoriei generaționale”⁵ comună celor care s-au format în cadrele sociale ale comunismului. Amintirile biografice ale indivizilor obișnuiți care au experimentat formele de viață cotidiană ale socialismului coexistă cu mărturiile concentraționale ale victimelor care capătă, după 1989, o voce de autoritate – dar și cu memoria „obiectivă”, istorică, a perioadei comuniste, construită la nivelul instituțiilor statului sau al grupurilor aparținând societății civile. Ca „spațiu al amintirii” colective (împrumutând o formulare a lui Jan Assmann), postcomunismul nu este un gol istoric, teritoriu al uitării active și generalizate, așa cum apreciază cercetătoarea Gulagului românesc Ruxandra Cășereanu⁶.

Această pluralitate, aproape insesizabilă pentru

un simplu observator al sferei publice, a memoriei comunismului – o memorie autobiografică, socială (generațională), politică și o memorie culturală – este determinată de regimul diferit al amintirii trecutului: peste imaginile de altădată păstrate în memoria individuală a martorilor sau în arhivele statului se suprapun reprezentări mediate ale trecutului recent, vehiculate în special prin intermediul televiziunii, al presei și, mai cu seamă în ultimul deceniu, al literaturii. Nu trebuie să uităm că, în cazul României, ruptura violentă cu trecutul prin mișcarea socială a Revoluției este prezentă în conștiința publică atât la nivelul amintirilor individuale bazate pe experiența directă, cât și ca eveniment mediatic, ca „istorie în transmisiune directă” – o „tele-revoluție”, în formularea memorabilă a lui Timothy Garton Ash.

Care este dinamica acestor reprezentări ale trecutului recent în societatea românească actuală? Ce versiuni ale memoriei prevalează și care dintre ele rămân subreprezentate? Nu în ultimul rând, care este locul și rolul reprezentării literare în procesele memoriei culturale și ale autodefinirii identitare la nivel colectiv?

Întotdeauna, prezentul este orizontul temporal în care ia naștere ceea ce numim trecut – aici sunt create, vehiculate, împărtășite, contestate reprezentările acestuia. Trecutul nu este un dat, ci un construct; cu alte cuvinte, este ideea pe care pe care o persoană sau un grup și-o face asupra lui, în procesul amintirii. Cartea lui Jan Assmann invocată anterior ne reamintește toate aceste lucruri, și o face într-o așa manieră, încât pare că vorbește despre civilizațiile antice: Egiptul, Israelul sau Grecia. Assmann subliniază în repetate rânduri că memoria culturală nu este un concept pentru studiul trecutului, ci unul pentru lucrul cu prezentul. Modul în care relaționăm cu trecutul spune ceva esențial despre noi ca grup, despre viziunea asupra istoriei, ca și despre idealurile noastre pentru viitor: amintirea sau uitarea.

Amintirea trecutului este numai un proces retrospectiv, ci și un gest cu caracter proiectiv, care se petrece întotdeauna în prezent: amintindu-și, „societățile își proiectează imaginea despre sine și își perpetuează identitatea peste generații” (J. Assmann 2013: 18) – și o fac, subliniază Jan Assmann, „în moduri complet diferite” (*Ibidem*). Ca „dimensiune exterioară a memoriei umane” (*Idem*: 19), memoria culturală se sprijină pe forme ale civilizației materiale care îndeplinesc o funcție de arhivare – morminte, temple, cărți, biblioteci, muzee – și pe forme de codificare prin imagine, scris sau topografii simbolice. Formele materiale ale memoriei culturale nu reprezintă însă numai un *memento* a ceea ce nu trebuie uitat, fiind destinat reamintirii. Acestea îndeplinesc, ne atenționează Jan Assmann, o funcție de transmitere și de re-actualizare a sensului cultural, a cărui perpetuare se baza, în culturile orale, pe memorizare și performare ritualică. Imaginată ca un „cuprinzător spațiu al

amintirii” (*Idem*: 24), memoria culturală reprezintă locul înfruntării între ceea ce este rememorat prin repetiție și actualizare și ceea ce va rămâne, până la întoarcerea roții istoriei, într-o stare de suspendare: „uitat, exclus, respins, inaccesibil, refutat” (A. Assmann 2006: 220).

Însă dacă trecutul, așa cum subliniază Jan și Aleida Assmann, nu este accesibil direct, ci este reconstruit prin reprezentări religioase, istorice sau artistice, atunci nu putem face abstracție de dimensiunea reflexivă și critică a acestui spațiu al amintirii colective. Privită din această perspectivă, memoria culturală este teritoriul prelucrării prin comentariu, manipulare, cenzură, distrugere sau substituție a reprezentărilor asupra istoriei, credințelor, ideologiilor și idealurilor unei societăți. La nivelul ei sunt formalizate și codificate cultural conținuturile tranzitorii ale vieții cotidiene și ale amintirii individuale, discursurile Puterii, practicile de rezistență sau formele de memorie subversivă.

O astfel de definiție, care depășește cadrele teoriei assmanniene, evidențiază funcția critică a memoriei culturale, asupra căreia meditează și Ovidiu Țichindeleanu în eseul-postfață care însoțește traducerea românească la *Monoteismul și limbajul violenței*. Întrebându-se dacă memoria culturală fixează și o „epistemologie a rezistenței”, Țichindeleanu propune o democratizare a conceptului în discuție, realizabilă, în viziunea sa, prin desprinderea acestuia „de instituțiile puterii apărute în cadrul procesului de formare a statului național, în ultimele două secole” (Țichindeleanu 2012: 59). Irizată de o filozofie a stângii politice, plasarea lui Țichindeleanu împotriva unei memorii a elitelor care, în special în Europa, a „inventat” și consolidat tradiția statului național, lovește prin ricoșeu în inima conceptului de memorie construit de Pierre Nora în monumentală sa lucrare⁷. Atunci când afirmă, în introducerea proiectului *Lieux de mémoire*, că „vorbit atât de mult despre memorie pentru că a mai rămas atât de puțin din ea” (Nora 1984: XVII), istoricul și filozoful francez are în vedere tocmai acea memorie-națiune, incarnație a simbiozei perfecte dintre memorie și istorie care ia sfârșit o dată cu trezirea „conștiinței istoriografice” (*Ibidem*) și glisarea către meta-istorie, în anii șaptezeci ai secolului trecut. Locurile memoriei sunt, atât în sens literal cât și în sens figurat, niște ruine ale acestui tip de memorie „invulnerabilă”: ele îi celebrează și îi semnalează dispariția. (Involuntara) contradicție față de accepția pe care Nora o atribuie memoriei nu atinge însă esența întrebării privind funcția critică a memoriei culturale. Într-un spațiu-timp precum postcomunismul, această întrebare rămâne, dacă nu singura cu adevărat valabilă, atunci cu siguranță cea mai importantă.

Așa cum sugerează Ovidiu Țichindeleanu, putem întrevădea funcția critică a memoriei culturale și ca posibilitatea acesteia de a canoniza conținuturile

unei memorii subversive, „a formelor de rezistență împotriva abuzurilor statului” (Țichindeleanu 2012: 62). Teoria lui Jan Assmann din *Das kulturelle Gedächtnis* conține în germene această deschidere: dacă amintirea trecutului se realizează prin canonizarea unui corp de texte, imagini și ritualuri, în cele din urmă și ceea ce a supraviețuit la nivelul refumatului sau în zona conținuturilor cenzurate va ieși la suprafață. Dinamica memoriei culturale în „civilizația vestică”, de care se ocupă Aleida Assmann în cartea cu același titlu (A. Assmann 2013), rezidă tocmai în aceste înfruntări între versiuni și modele alternative ale memoriei unor grupuri sau națiuni, care militează pentru recunoaștere. Memoria culturală este legată indisolubil de identitatea politică, însă ar fi restrictiv să o reducem la această dimensiune.

Tocmai de aceea, funcția critică a memoriei culturale nu ar trebui înțeleasă în primul rând ca o funcție politică. Amintirea este, prin chiar natura ei, o formă de eliberare de sub tirania cotidianului (cf. J. Assmann 2013: 84-85), iar în societățile totalitare ea poate deveni dacă nu o armă, atunci un refugiu împotriva represiunii. Rezistența prin cultură în timpul regimului comunist, catalogată adeseori ca o formă „slabă” a opoziției politice, este o formă de preservare a memoriei culturale prin literatură. Cartea Aleidei Assmann invocată anterior surprinde modurile în care, de-a lungul secolelor, istoria tumultuoasă a memoriei, a reprezentărilor și a politicilor ei în cultura occidentală este reflectată critic, în special la nivelul discursului artistic. Opera lui William Shakespeare rămâne modelul canonic pentru această reflecție asupra istoriei, puterii și memoriei: „chiar dacă efectul politic al amintirilor nu ne mai atinge astăzi, astfel încât să le putem reactiva, puterea dramatică și omenescul [pieselor shakespeariene] rămân la fel de vii la nivel textual” (A. Assmann 2013: 74). Plecând, de această dată, de la ideile Aleidei Assmann, putem redefini funcția auto-reflexivă a memoriei culturale ca rezidând în acțiunea critică a mediilor care îi codifică materia în sisteme de simbolizare. În continuare, voi urmări mai îndeaproape această ipoteză.

Literatura ca model al memoriei culturale

În introducerea numărului tematic din 2006 al *European Journal of English Studies*, Astrid Erll și Ann Rigney identifică trei roluri ale literaturii în producția memoriei culturale: 1) literatura ca mediu al amintirii; 2) literatura ca obiect al amintirii (memoria literaturii, intertext) și 3) literatura ca un mediu care observă „producerea” memoriei culturale. Dintre acestea, fără

îndoială că ultimul – literatura ca mediu care observă producerea memoriei culturale – poate oferi unele dintre cele mai fertile ipoteze de lucru în acest câmp. Dincolo de faptul că textele literare sunt nu doar parte integrantă, ci și un vehicul al „culturii amintirii” (Jan Assmann) în cadrul unei comunități (al unei națiuni), „literatura face procesul amintirii observabil” (Erll, Rigney 2006: 114). Operele literare, subliniază Erll și Rigney, nu doar contribuie la producerea și teaurizarea memoriei culturale, îndeplinind o funcție de actualizare intertextuală a capodoperelor din trecut, dar pot arăta și cum funcționează memoria individuală și socială într-un context istoric dat.

Aleida Assmann și, mai recent, Astrid Erll sau Birgit Neumann, au arătat că memoria culturală nu se sprijină numai pe forme materiale sau instituționale – monumente, arhive, muzee – ci și pe forme de comunicare (medii) precum texte, imagini sau locuri (A. Assmann 2013: 9). Acestea țin, pe de o parte, de dimensiunea materială a memoriei culturii, ca artefacte: funcția lor este aceea de a „stoca” pe termen nedefinit conținutul comunicațional pe care îl încifrează. Posibilitatea unei memorii culturale, așa cum o înțeleg Jan și Aleida Assmann, pleacă tocmai de la definirea textului și a celorlalte medii ca parte a comunicării sociale. Ele asigură circulația în timp și spațiu a „mesajului”, oferind posibilitatea actualizării lui pentru mereu alți receptori. Prin această a doua funcție, mediile participă la realizarea dimensiunii sociale a memoriei culturale.

În acest proces, receptarea sensului în cadrele sale originare este aproape imposibilă, odată ce acestea au dispărut, cu trecerea timpului, din praxisul social. Faptul că sensul poate fi actualizat într-un context istoric total diferit față de cel care l-a generat se explică prin dimensiunea mentală a memoriei culturale, care include sisteme de simbolizare, precum limbajul și limba, concepte sau scheme predeterminate cultural (cf. Erll 2008: 103). La acest nivel iau naștere percepțiile de sine ale unei comunități, stereotipurile identitare, valorile și viziunea asupra lumii – inefabilele care modelează ceea ce numim identitate colectivă. Această funcție autoreflexivă a memoriei culturale este cu atât mai vizibilă la nivelul acelor medii și discursuri non-mimetice, precum arta și, în cadrul ei, literatura. Aceasta din urmă poate sancționa amintiri contra-rezentice (Jan Assmann), care intră în contradicție cu realitatea socio-politică a prezentului, sau se ocupă de marginal, latență, refumat, sfidând omogenitatea memoriei oficiale.

Interesată de configurațiile și productivitatea culturii – și mai puțin de „locurile” ei fixe – Astrid Erll se ocupă îndeaproape de rolul mediilor în societățile moderne, argumentând că literatura și filmul rămân principalele medii ficționale ale memoriei culturale. Într-adevăr, literatura – în special romanele populare

sau istorice, epopeile naționale, memorialistica sau reportajul de călătorie – și, în ultimii o sută de ani, filmele – creează și fac să circule imagini memorabile ale trecutului și ale prezentului, cu impact la nivel colectiv. Aceste reprezentări au o dublă referențialitate: ele trimit simultan către memoria istorică a evenimentelor pe care le evocă, făcând uz de documente istorice și imagini de arhivă, dar și către interpretările lor anterioare, în interiorul aceluiași gen sau al aceleiași culturi. Arta tatonează neobosită legile și granițele modurilor reprezentării, favorizând fenomene de intertextualitate (Gérard Genette), intermedialitate (narațiune *versus* imagine) și remedializare (Astrid Erll). În procesul de producere – receptare, operele literare sau cinematografice perpetuează, creează și interpretează amintiri biografice și ficționale despre momente istorice mai apropiate sau mai îndepărtate în timp. Distanța față de momentul și spațiul reînviat prin lumină și culoare, perspectiva aleasă, modalitățile narative, dinamica acțiunii, limbajul actorilor, prezența sau absența comentariilor metatextuale determină cadrele experienței estetice – de identificare, neimplicată, reflexivă – care corespund unor „moduri diferite ale amintirii culturale în rândurile audienței” (cf. Erll 2008: 390). Romanul de factură realistă, de pildă, înscenează un anumit tip de reprezentare a trecutului – istoricizant monumental –, în vreme ce metaficțiunile istoriografice apelează la modurile reflexiv și satiric, preocuparea lor primordială fiind, în cuvintele Lindei Hutcheon, „denaturalizarea anumitor trăsături dominante ale modului nostru de viață” (Hutcheon 1997: 5).

Literatura și filmul nu realizează numai reprezentarea ficțională sau ficționalizată a unor lumi din trecut: în chiar specificul lor stă reflecția asupra temelor și proceselor memoriei individuale sau colective. Nu trebuie să uităm că discursul științific asupra memoriei nu are o vechime mai mare de un secol: înainte ca memoria să devină obiectul de studiu al psihosociologiei sau al neuroștiințelor, ea a reprezentat un subiect de meditație pentru filozofie, artă și istorie. Dincolo de forța de a propune și a face să circule imagini memorabile ale istoriei, literatura, arată Birgit Neumann, „reflectă lucrările memoriei”⁹. Uzând de tehnicile care îi sunt proprii – relatare, perspectivizare narativă și temporală, intertextualitate, dialogism – literatura reprezintă, explorându-le imaginativ, procese ale memoriei individuale sau colective, creându-și astfel propriile lumi pe care Birgit Neumann le numește cu drept cuvânt „ale memoriei” (Cf. Neumann 2008). Acest gen de opere literare ajuns de curând în atenția teoreticienilor, este conceptualizat sub denumirea de „ficțiuni ale memoriei” (Aleida Assmann), sau „mimesisuri ale memoriei” (Neumann, Erll) – cu mențiunea că, așa cum atenționează Birgit Neumann, în acest proces de reprezentare nu este privilegiat

mimesisul: în cuvintele cercetătoarei antemenționate, operele literare „nu imită versiuni existente ale memoriei, ci produc, prin actul discursiv, trecutul pe care își propun să îl descrie” (Neumann 2008: 334).

Așa cum reiese din cele expuse până acum, literatura contribuie, prin funcțiile ei naturale – la reflectarea memoriei culturale. Și dacă aceasta dintâi, așa cum arată din nou Birgit Neumann, „nu este un sistem închis, ci o parte a fluxului culturii, în interacțiune cu alte sisteme de simboluri” (Neumann 2008: 335), precum dreptul, istoria, religia sau psihologia, atunci analiza reprezentărilor literare ale memoriei poate spune ceva despre configurațiile sociale ale acesteia, prevalente într-un spațiu cultural național sau regional la un moment dat. Generându-și propriile sisteme de reprezentare simbolică (Ernst Cassirer) literatura interacționează, inevitabil, cu alte reprezentări mnemonice, instituționalizate sau subversive, înglobându-le în propria substanță. Studiul reprezentărilor ficționale ale memoriei culturale, în special în epocile „de criză”, precum perioada postcomunistă, poate oferi indicii prețioase despre cum și de către cine este influențată amintirea colectivă a trecutului.

Concluzii

Înainte de a încheia, aș vrea să observ că memoria nu este doar un concept al epocii noastre *post-puse* unor constructe istorice care, în această reconstrucție și numai pentru noi, cei care le privim retrospectiv, au o aură de consistență și coerență – ci un concept *pentru* epoca noastră. Iar propunerea de a medita asupra acestei situații de „post-istorie” prin intermediul literaturii nu opune adevărului memoriei minciuna ficțională, ci propune un unghi de observație privilegiat. În fond, caracterul construit al reprezentărilor despre trecut și „inventarea tradiției” reprezintă nu doar aspecte ale procesului de producere a culturii asupra cărora ne face atenți literatura, ci una dintre lecțiile cele mai importante ale istoriografiei, începând cu ofensiva metaistoriei din ultimul sfert al veacului trecut. Importanța literaturii în studierea configurațiilor memoriei culturale rezidă nu doar în calitatea sa de text fundamental al acesteia, ci și în aceea că modelează procesele acesteia. Dacă înainte de teoretizarea condiției postmoderne literatura putea fi încă definită ca „model al lumii”, o dată cu schimbarea de paradigmă literatura devine un model, dintre altele posibile, de codificare, interpretare și transmitere a acestor discursuri despre lume.

Note:

1. Traducerea în limba română, realizată de Octavian Nicolae, a apărut în 2013 la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, cu titlul *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*.
2. Una dintre primele contribuții ale lui Maurice Halbwachs în domeniul memoriei colective, *Les cadres sociaux de la mémoire*, apare în 1925. Varianta în limba română a ediției critice după *La mémoire collective* (1997) a apărut în 2007 în traducerea lui Irinel Antoniu (Iași, Institutul European).
3. Asocierea comunismului cu o lume dispărută nu este întâmplătoare, sintagma fiind consacrată în spațiul românesc ca titlu al volumului colectiv *O lume dispărută. Patru istorii personale urmate de un dialog cu H.R. Patapievici* (Iași, Polirom, 2004), semnat de Ion Manolescu, Paul Cernat, Angelo Mitchievici, Ioan Stanomir.
4. În cadrul proiectului au fost publicate, până acum, două volume colective: Maria Todorova (ed.), *Remembering Communism. Genres of representation* (2010, New York, SSRC) și Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, 2014, Budapest, CEU Press.
5. O interesantă analiză a memoriei generaționale din postcomunismul românesc este propusă în studiul Cristinei Petrescu, „Websites of Memory: In Search of the Forgotten Past”, în Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *op.cit.*, pp. 595-613.
6. Ruxandra Cesereanu invocă amnezia generalizată a societății românești ca pe un „reflex post-totalitar” (Alain Besançon), referindu-se în special la uitarea activă și/ignorarea experiențelor colective ale detenției din perioada comunistă.
7. Vezi Ovidiu Țichindeleanu, „Pornind de la Jan Assmann: democratizarea memoriei culturale și revizuirea teoriei modernității”, postfață la Jan Assmann, *Monoteismul și limbajul violenței*, traducere de Maria-Magdalena Angheliescu, București, Tact, 2012.
8. Pierre Nora (dir.), *Le lieux de mémoire, tome I*, Paris, Gallimard, 1984.
9. Adevărata forță a amintirii culturale poate fi observată în situațiile de rezistență intelectuală întâlnite în închisorile din perioada regimului comunist, precum scrisul versurilor, învățarea unei limbi străine sau memorarea și recitarea unor ample fragmente din opere clasice. Nu întâmplător toate aceste forme de rezistență sunt, de cele mai multe ori, crunt pedepsite: ele echivalează cu o evadare, fie aceasta și iluzorie, compensativă, din spațiul carceral.
10. Este vorba despre locuri semiotizate, a căror funcție mnemonică o surclasează pe cea utilitară.
11. Birgit Neumann, *The literary representation of Memory*, în Astrid Erll, Ansgar Nünning (eds.) (2008) *op.cit.*, pp. 333-343.

Bibliography:

- Assmann, Aleida, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- Assmann Jan, *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice/ Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Traducere de Octavian Nicolae. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2013.
- Borbély, Ștefan, „Generații fără memorie”/ „Generations without Memory” I-II. În *Observator cultural*, nr. 332/ 2006, sursă online http://www.observatorcultural.ro/Generatii-fara-memorie*articleID_15879-articles_details.html accesată la 01.08.15.
- Erll, Astrid, „Literature, Film and the Mediality of Cultural Memory”. În Astrid Erll, Ansgar Nünning (eds.), *Media and Cultural Memory/ Medien und kulturelle Erinnerung*. Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2008, pp. 389-397.
- Erll Astrid, Ann Rigney, „Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction”. În *European Journal of English Studies*, vol. 10, nr. 2 (August), 2006, pp. 111-115.
- Halbwachs Maurice, *Memoria colectivă/ La mémoire collective*. Ediție critică de Gérard Namer și Marrie Jaisson. Traducere de Irinel Antoniu. Iași, Institutul European, 2007.
- Hutcheon, Linda, *Politica postmodernismului/ Politics of Postmodernism*. Traducere de Mircea Deac. București, Univers, 1997.
- Petrescu, Cristina, „Websites of Memory: In Search of the Forgotten Past”. În Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest, CEU Press, 2014, pp. 595-613.
- Petrescu, Cristina, Dragoș Petrescu, „The Canon of Remembering Romanian Communism: From Autobiographical Recollections to Collective Representations”. În Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *op.cit.*, pp. 595-613.
- Nora, Pierre, „Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux”, en *Le lieux de mémoire, tome I, La République*. Paris, Gallimard, 1984, p. XVII-XLII.
- Țichindeleanu, Ovidiu, „Pornind de la Jan Assmann: democratizarea memoriei culturale și revizuirea teoriei modernității”. Postfață la Jan Assmann, *Monoteismul și limbajul violenței*, traducere de Maria-Magdalena Angheliescu. București, Tact, 2012.